

שיעור יח

הסבה בליל הסדר – מצה וארבע כוסות

(פסחים צט ע"ב; קח ע"א)

- א. ואפילו עני שבישראל לא יאכל עד שיסב
- ב. הסבה בימינו שאין רגילים להסב
- ג. שתי כוסות ראשונות ושתי כוסות אחרונות – "אידי ואידי בעו הסבה"
- ד. אכל מצה ושתה ארבע כוסות ולא הסב
- ה. רמב"ם: ההסבה – חלק ממצוות סיפור יציאת מצרים

א. ואפילו עני שבישראל לא יאכל עד שיסב

במשנה (י, א; צט ע"ב) נזכרת חובת ההסבה בליל הסדר בהקשר לחובתו של עני להסב, ואת החובה לדאוג לכך שגם לעני יהיו ארבע כוסות:

ערב פסחים סמוך למנחה לא יאכל אדם עד שתחשך ואפילו עני שבישראל לא יאכל עד שיסב. ולא יפחתו לו מארבע כוסות של יין, ואפילו מן התמחוי.

למה מתייחסות המילים "ואפילו עני שבישראל"? ישנן שתי אפשרויות. אפשרות אחת היא לייחסן אותן למשפט הקודם: "לא יאכל אדם עד שתחשך, ואפילו עני שבישראל". קריאה כזאת במשנה היא הקבלה מנוגדת לאמור בהמשך הגמרא בשמו של האמורא רבינא (קז ע"ב): "תא שמע, אפילו אגריפס המלך שהוא רגיל לאכול בתשע שעות – אותו היום לא יאכל עד שתחשך". עני מול מלך עשיר. אפשרות אחרת היא שמילים אלו מתייחסות גם להמשך המשנה: "ואפילו עני שבישראל לא יאכל עד שיסב", אלא שהמשנה קיצרה ולא חזרה פעמיים על המילים הללו.¹ לפי אפשרות זו, העיקרון שנלמד הוא שכל מה שאדם רגיל חייב לעשות בלילה זה, גם

1 הרב ישראל ליפשיץ, תפארת ישראל – יכין בבא בתרא א, ד כתב על המשנה שם דבר דומה. משפט מסוים יכול להתייחס למשפט שקדם לו וגם למשפט שאחריו: "ולפעד"נ דכי האי גוונא אשכחן טובא, דבכל דוכתא שצריך התנא להכפיל המלות, מסתגי בחד". דוגמה נוספת, ראה: משנה בבא בתרא ה, יד וברשב"ם בבא בתרא פח ע"ב. ראה עוד: אהוד רוסט, "ארבע קריאות במשנה פסחים י, א – דין עני בליל הסדר", בחג המצות, עמ' 157-167.

עני חייב: לאכול רק מהזמן שבו מחשיך היום, חובה עליו להיסב, וחובה לשתות ארבע כוסות.

גם בתוספתא (י, א) נאמר באופן דומה:

ערב פסחים סמוך למנחה לא יאכל אדם עד שתחשך אפי' עני שבישראל לא יאכל עד שיסב. ולא יפחתו לו מארבע כוסות של יין, שיש בהן כדי רביעית בין חי בין מזוג בין חדש בין ישן. ר' יהודה אומר: ובלבד שיהא בו טעם יין ומראה.

ההבדל בין האמור במשנה לבין האמור בתוספתא הוא בסיפא. במשנה ההתייחסות היא לגוף או למסגרת שמהם יקבל העני ארבע כוסות, ואילו בתוספתא ההתייחסות היא לכמות ולסוג של היין שעל העני לקבל.²

מה מאפיין את אותו עני שמקבל את היין? ראשונים ואחרונים דייקו במילות המשנה, ולמדו על אופיו ומצבו של העני המדובר החייב כמו כולם במצוות החג. רש"י ורשב"ם (צט ע"ב) הסבירו מה היא פעולת ההסבה, ודייקו מהאמור במשנה "ואפילו מן התמחוי" מי הוא אותו עני:

ואפילו עני שבישראל לא יאכל - בערבי פסחים עד שיסב כדרך בני חורין במטה ועל השלחן זכר לחירות. מן התמחוי - מתפרנס מתמחוי של צדקה, דהיינו עני שבעניים, דתנן במסכת פאה (ח, ז): "מי שיש לו מזון שתי סעודות - לא יטול מן התמחוי".

לפי רש"י ורשב"ם יש לעני על מה להסב - מיטה ושולחן, אך אין לו אוכל. מדובר על "עני שבעניים" המקבל אוכל מוכן מן התמחוי. תוספות (שם ד"ה ואפילו) דייקו מהכתוב במשנה שמדובר על עני שאין לו על מה להסב:

דסלקא דעתך דהסיבת עני לא חשיבא הסיבה, דאין לו על מה להסב ואין זה דרך חירות.

2 ההנחה היא שכוונת המשנה והתוספתא היא שהעני מקבל את היין מהתמחוי. אך נציין שהריטב"א (צט ע"ב) ציין לדברי הרב יחיאל שפירש: "ופירש דהא לא יפחתו לו אעני קאי, והכי קאמר אם אין לו אלא מזון שתי סעודות ימכרם ויקח מהם ארבע כוסות ואף על פי שיצטרך אח"כ ליטול מן התמחוי". הסברים נוספים למשנה ולתוספתא, ראה בשיעור כב: "ארבע כוסות - שתאן חי, שתאן בבת אחת".

היה מקום לחשוב שאם אין לעני מיטה או כיסא להסב עליהם, הוא יהיה פטור מהסכה, ולכן הודגש במשנה שגם עני כזה חייב להסב ועליו לטרוח ולמצוא כיצד לקיים את המצווה. התוספות (וכך מופיע גם בתוס' הרשב"א משאנץ) כתבו פירוש נוסף, שהמילים "ואפילו עני שבישראל" מתייחסות לרישא של המשנה, והיינו: "אפילו עני שלא אכל כמה ימים לא יאכל עד שתחשך". התוספות (שם ד"ה לא) דייקו דיוק אחר מהאמור במשנה "ולא יפחתו לו מד' כוסות":

ולא יפחתו לו - מתוך הלשון משמע קצת שאין נותנין לבניו ולבני ביתו כי אם לעצמו, והוא מוציא את כולם בשלו.

על אף תחושת הבושה שרק ראש המשפחה שותה ארבע כוסות ובני ביתו לא, בכל זאת עליו לשתות ולהסב, ולספר באופן זה את סיפור יציאת מצרים. ר' עקיבא איגר (תוספות רעק"א על המשנה, פסחים י, א), למד מדברי המשנה האומרת שעני לא יאכל "עד שתחשך" כך:

עד שתחשך - שאין לו לקנות נר ובכל השנה אוכל מבעוד יום, אפילו הכי בליל פסח לא יאכל עד שתחשך.

כשנצרך את כל הפירושים הללו, זה יהיה האפיון של העני המדובר: עני שבעניים, שכבר כמה ימים לא אכל כראוי ושאין לו אפילו מזון שתי סעודות. את מזונו הוא לוקח בכושת פנים מתמחוי הצדקה הציבורי, ומקבל ארבע כוסות יין רק עבורו ולא עבור בני ביתו. בביתו העלוב אין מיטה ושולחן ולא נר למאור. על אף כל זאת, הוא נדרש "להראות את עצמו כאילו הוא בעצמו יצא עתה משעבוד מצרים" (רמב"ם הל' חמץ ומצה ז, ו) בעת שהוא מספר את ההגדה ואוכל את מאכלי הלילה ושותה את ארבע כוסות היין שמקורן בתמחוי.

עני זה איננו רגיל לשתות כלל יין. היין משמח, "ויין ישמח לבב אנוש" (תהלים קד, טו), והוא משקה של עשירים: "אין נשותיהן של עניים שותים יין" (תוספתא כתובות ה, ח). גם ההסכה היא דרכם של עשירים או כאלה שיש ביכולתם לארז, כפי שמתואר סדר ההסכה (תוספתא ברכות ד, ח-ט):

כיצד סדר סעודה?

אורחין נכנסין ויושבין על ספסלים ועל גבי קתדראות עד שיתכנסו.
נתכנסו כולן - נתנו להם לידים, כל אחד ואחד נוטל ידו אחת.
מזגו להם את הכוס, כל אחד ואחד מברך לעצמו.

הביאו לפניהם פרפראות, כל אחד ואחד מברך לעצמו. עלו והסכו ונתנו להם לידים, אף על פי שנטל ידו אחת נוטל שתי ידיו. מזגו להם את הכוס, אף על פי שברך על הראשון מברך על השני. הביאו לפניהם פרפראות. אף על פי שברך על הראשונה מברך על השניה, ואחד מברך לכולן. הבא אחר שלש פרפראות אין לו רשות ליכנס. אמר רבן שמעון בן גמליאל: זה מנהג גדול היה בירושלם - פורסין מטפחת על גבי הפתח, כל זמן שהמטפחת פרוסה אורחין נכנסין, נסתלקה מטפחת אין רשות לאורחין ליכנס.

מפרשי התוספתא (מנחת ביכורים, חסדי דוד שם) כתבו שהיו שני שלבים בסעודה. בתחילה היו יושבים, נוטלים ליושבים יד אחת מטעמי נקיות, ומוזגים לכל אחד כוס. אז גם הביאו לסועדים פרפראות, כגון פרגיות ודגים, וכל אחד היה מברך לעצמו. השלב השני הוא ההסבה המשותפת: נטלו להם ידיים לסעודה, מזגו יין בשנית והביאו פרפראות נוספות. מכיוון שהסכו, היה אחד מברך לכולם. בשלב מסוים לא היו מאפשרים לאחרים להיכנס לסעודה כדי שלא לבייש את בעל הבית, שלא ייווצר מצב שלא יהיה לו מספיק אוכל.

הבדל הלכתי בין ישיבה להסבה נזכר גם במשנה (ברכות ו, ו):

היו יושבין לאכול - כל אחד ואחד מברך לעצמו, הסיבו - אחד מברך לכולן.

ההבדל בין ישיבה להסבה הוא שהישיבה היא ארעית ולכן כל אחד מברך לעצמו, בעוד שההסבה מורה על שיתוף אנשים אחרים בסעודה, ולכן אחד מברך לכולם.³ תיאור משלים לפעולת ההסבה ולסדר הכבוד בעת ההסבה מופיע בתוספתא (ברכות ה, ה):

כיצד סדר הסב?

בזמן שהן שתי מטות, גדול מסב בראשה של ראשונה, שני לו למטה ממנו. בזמן שהן שלש מטות, גדול מסב בראשה של אמצעית, שני לו למעלה ממנו, שלישי לו למטה ממנו. כך היו מסדירין והולכין.

3 תוספות (ברכות מב ע"א ד"ה הסבו) הסבירו במה באה לידי ביטוי פעולת ההסבה כיום שאין אנו רגילים להבחין בין ישיבה להסבה: "דדוקא לדירהו שהיו אוכלים בהסבה היו צריכים הסבה. אלא ישיבה שלנו הוי קביעות לנו כהסבה דידהו, שהם היו רגילים כל אחד להסב על מטתו ועל שולחנו. אבל עכשיו כולנו אוכלים על שלחן אחד, וכשאנו אוכלין יחד היינו קביעותינו".

ההסבה נעשית על מיטות,⁴ ונשמרת הקפדה על מדרג היררכי של הסועדים באמצעות סדר ההסבה. בהקשר זה יש להסביר את הקושיה בליל הסדר:

שבכל הלילות אנו אוכלים בין יושבין בין מסובין, הלילה הזה כולנו מסובין?

בליל הסדר הכול מסובין - העשירים והעניים. גם עני שאיננו רגיל לאכול בהסבה, בליל הסדר יאכל בהסבה. עני כזה, שקיבל יין ואוכל מהתמחוי, שאין לו מאור ומיטה ושאויל גם לא אכל כבר כמה ימים - ישתה ארבע כוסות ויסב בדרך חירות. כך נימק רב לוי בירושלמי (י, א) את קביעת חכמים להסב בליל הסדר:

אמר רב לוי: ולפי שדרך עבדים להיות אוכלין מעומד וכאן להיות אוכלין מסובין, להודיע שיצאו מעבדות לחירות.

הביטוי: "אפילו עני שבישראל" שבמשנתנו מופיע פעם נוספת בהקשר של בני חורין. המשנה (בבא קמא ה, ו) עוסקת בחבלות שעניינן העיקרי הוא בושת, ודנה כמה יש לשלם לניזק בתורת קנס בהתאם לאופי המכה. מדובר בסכומים שמשלמים לאנשים מכובדים, ולפי חכמים "זה הכלל: הכל לפי כבודו". ר' עקיבא חלק: "אמר רבי עקיבא: אפילו עניים שבישראל. רואין אותם כאילו הם בני חורין שירדו מנכסיהם, שהם בני אברהם יצחק ויעקב". כל יהודי שווה באותו האופן, ויש לשלם קנסות אלו הן ליהודי מכובד הן למי שאינו מכובד.

לא רק עני ברכוש, אלא כך ינהגו גם כאלו שיש להם מתחים ודאגות אישיות או אף לאומיות וחברתיות. איננו מציינים בליל הסדר שבכל שנה את מצבנו העכשווי. המטרה של הלילה הזו היא לשוב אחורה במנהרת הזמן, לעת שבה יצאנו ממצרים והתחלנו את הופעתנו כאומה עלי אדמות. היעד הוא לחוות מחדש בכל שנה את נקודת המוצא. לילה זה איננו ציון דרך אישי פרטי או אף לאומי אלא להפך, התעלות מעל למצב זה לטובת בירור וליבון מחדש של ייעודנו כעם. כך היה גם לאורך ההיסטוריה בגלויות השונות וכשסבלו מרדיפות וקשיים אחרים, וכפי שהסביר הרב מאיר שמחה הכהן מדוינסק (משך חכמה, שמות יב, יד):

"וחגותם אותו חג לה'". פירוש, לא על החירות מהשעבוד, רק על מה שהכיר

4 ראה גם ברכות מו ע"ב ותוס' שם ד"ה בזמן. במקור נוסף נאמר שהיו מסיבין על מיטות: "מציעין עשר מטות שאם ירצה מסב באחת מהן" (תוספתא שבת יב, יז). הנביאים תיארו את חיי ההוללות של העשירים המיסיבים על מיטותיהם (יחזקאל כג, מא; עמוס ו, ד-ו). כך גם מתואר המשתה אצל אחשוורוש (אסתר א, ו; ז, ח). במדבר רבה (א, ב) דרשו על הפסוק: "ויסב אלהים את העם דרך המדבר" (שמות יג, יח) - "מהו ויסב? שהרביצם כדרכי המלכים רבוצין על מטותיהם".

ה' אתכם לו לעם, ולכן "חוקת עולם תחגוהו", אף אם יהיו עבדי אחשורוש, שהנהגת והכרת האלקות לא יופסק מהן לעולם.⁵

ב. הסבה בימינו שאין רגילים להסב

כאמור, בעבר היה נהוג להסב על מיטות בעת האכילה והשתייה, אך כבר בזמן הראשונים היו שכתבו שהיות שאין נוהגים לאכול ולשתות בדרך זו, אין צורך לשבת בהסבה. כך כתב הרב אליעזר בן יואל הלוי - הראב"ה (חלק ב סימן תקכה):

חזור לביתו ויושב בהסבה. ובזמן הזה שאין רגילות בארצנו להסב, שאין רגילות בני חורין להסב - ישב כדרכו.⁶

דברי הראב"ה נזכרו בפסיקת ההלכה של הרמ"א על השולחן ערוך (או"ח סימן תעב, ז):

כל מי שצריך הסיבה, אם אכל או שתה בלא הסיבה לא יצא, וצריך לחזור לאכול ולשתות בהסיבה.

הגה: ויש אומרים דבזמן הזה, דאין דרך להסב, כדאי הוא ראב"ה לסמוך עליו שבדיעבד יצא בלא הסיבה (אגודה פרק ערבי פסחים).

על פסיקה זו הקשה המהר"ל (גבורות ה' פרק מח):

ודברי תימה הן. דמה בכך שאין מיסב כל השנה ואין מראה חירות בעצמו, בליל זה מחויב להראות עצמו כאילו בן חורין, ולפיכך צריך להסב, אף על גב דכל השנה אינו מיסב ואינו מראה חירות, בלילה הזה חייב.

הרב שלמה לוריא (שו"ת מהרש"ל, סימן פח) העיר בעקבות דברי הראב"ה:

ואחר כך ישתה רוב רביעית בהסיבה דרך חירות. אף שכתב ראב"ה שאין דרך חירות האידנא בהסיבה כי אם דרך חולים, מכל מקום נראה דאין קפידא, שאינה אלא לרמז החירות שהיה בימים ההם.

5 ראה עור: משך חכמה, שמות יב, כא.

6 דברים דומים כתב הראב"ן דף ע"ב; המרדכי, פסחים רמז תריא. דברי הראב"ה הובאו בטור (או"ח סימן תעב), והב"ח שם כתב: "נהוג לכתחלה לעשות הסיבה מאחר שרבים חולקים על אבי העזרי (הראב"ה) וסבירא להו דאף בארצנו בעי הסיבה על כל פנים. ומכל מקום להלכה אנו תופסין דברי אבי העזרי עיקר, ואם אכל מצה בלא הסיבה אין צריך לחזור ולאכול וכמ"ש האגודה (פ"י אות צב) ושאר אחרונים. אלא שמכל מקום נראה דמצוה מן המובחר לחזור ולאכול בהסיבה. אבל אין לו לחזור ולשתות בהסיבה כיון דאיכא למימר דנראה כמוסיף על הכוסות".

לדבריו, אף שכיום אין נוהגים להסב, מאחר שכך נהגו בעבר לבטא את החירות, יש לנהוג באופן זה גם כיום. כך היה מזהיר הראי"ה קוק בדרשת שבת הגדול (שו"ת אורח משפט, אורח חיים, סימן קכח אות כב):

לא יזול שום אדם בהסבה, וכדאי הוא שכל אחד מישראל יבין איך לשמוח בגאולתנו ופדות נפשנו. אפילו מי שאין לו כר יסמוך על איזה דבר. וכן להנח הבנים קטנים שיש בהם דעת בהסבה בשעת שתית הכוסות ואכילת כזית ראשון ואפיקומן.

נראה להציע שמהחובה של עני להסב בליל הסדר ניתן להשיב על דברי הראב"ה. גם העני יודע את מצבו האישי האמיתי, ובוודאי עני מסוג זה שצוין לעיל - שאין לו מיטה ושולחן, שאין לו מאור, שלא אכל כבר כמה ימים, ושרק הוא שותה ארבע כוסות ולא אף אחד אחר מבני משפחתו, ושהוא עני שבעניים שנסמך ולוקח מהתמחוי. העובדה שהוא אינו רגיל להסב כל השנה ובלילה זה הוא מיסב כדרכם של בני חורין, מעניקה לו את התחושה ומציבה אותו במקום אחר.

הדיון הוא האם ההסבה באופן זה של הטיית הגוף לצד שמאל היא מהות או סמל לחירות. נראה מהעני שההסבה הזאת היא ביטוי סמלי ולא מהות, ולכן גם אם אין מקובל כיום להסב בדרך זו, הואיל וזו הדרך שקבעו חז"ל לבטא את החירות, כי כך היה מקובל בזמנם, נראה שגם אדם שאיננו מוגדר עני צריך לבטא את חירותו באופן זה.

ברוח זו כתב הרב יחיאל מיכל אפשטיין (ערוך השולחן, או"ח סימן תעב, ג) לאחר שצייץ לדברי הראב"ה ושרוב הפוסקים לא הסכימו עמו:

ואדרבא נלע"ד דכיון שמצוה לעשות שינויים בליל זה כמ"ש הרמב"ם בפ"ז (הל' ג') שצריך לעשות שינויים בליל זה כדי שיראו הבנים וישאלו, אם כן אין לך שינוי טוב מהסיבה שאין אנו רגילים בזה ועכשיו עושין אותו. וראיה לזה שהרי במשנה [קט"ז]. בשאלת מה נשתנה לא הוזכרה שאלת ההסיבה ובנוסחא שלנו ישנה. והטעם דבזמן המשנה לא היתה שינוי ולא היה לבן מה לשאול על זה. אבל עכשיו שואל על השינוי ולכן העיקר כדברי רוב הפוסקים שחייב יש בהסיבה.⁷

7 הרב מ"מ כשר (הגדה שלמה, עמ' 115) הביא את דברי הגר"א שכתב: "מפני שכשהיה בית המקדש קיים היה קרבן פסח, לכן היה הקושיה 'הלילה הזה כולו צלי', ומסובין לא היה נחשב כשינוי כי היו יושבין תמיד מסובין, שכן היה דרכם, כמו שמוזכר בגמרא בכמה מקומות (ברכות

לפי ערוך השולחן, אדרבה, דוקא בשל העובדה שלא מקובל כיום להסב, הסבה בליל הסדר היא שינוי משמעותי, ולכן חובה להסב. אמנם כן, כדברי הרמ"א על פי הראב"ה מי ששתה ארבע כוסות ולא הסב, יצא ידי חובה ואינו צריך לחזור ולשתות בהסבה.

ג. שתי כוסות ראשונות ושתי כוסות אחרונות – "אידי ואידי בעו הסבה"

במשנה נזכר שעל עני להסב, ובתלמודים מפורט יותר. בירושלמי (י, א) נאמר: ר' סימון בשם ר' יהושע בן לוי: אותו כזית שאדם יוצא בו בפסח, צריך לאוכלו מיסב.

לפי ההקשר בסוגיה, נראה שמדובר על כזית מצה. בבבלי (קח ע"א) נאמר:

איתמר: מצה - צריך הסיבה, מרור - אין צריך הסיבה. יין - איתמר משמיה דרב נחמן: צריך הסיבה, ואיתמר משמיה דרב נחמן: אין צריך הסיבה. ולא פליגי, הא בתרתי כסי קמאי, הא בתרתי כסי בתראי. אמרי לה להאי גיסא, ואמרי לה להאי גיסא. אמרי לה להאי גיסא: תרי כסי קמאי בעו הסיבה, דהשתא הוא דקא מתחלא לה חירות. תרי כסי בתראי לא בעו הסיבה, מאי דהוה הוה. ואמרי לה להאי גיסא: אדרבה, תרי כסי בתראי בעו הסיבה, ההיא שעתא דקא הויה חירות. תרי כסי קמאי לא בעו הסיבה, דאכתי עבדים היינו קאמר. השתא דאיתמר הכי ואיתמר הכי - אידי ואידי בעו הסיבה.

רש"י ורשב"ם שם הסבירו שיש להסב בעת אכילת המצה "כבני חורין, שהוא זכר לגאולה", ואין להסב בעת אכילת המרור שהוא זכר לעבדות. בהמשך דנה הגמרא בדברי רב נחמן באילו מארבע הכוסות יש להסב, ומסקנתה היא שיש להסב בעת שתיית כל ארבעתן. על ההכרעה בגמרא כתב הר"ן (כג ע"א בדפי הרי"ף):

והשתא דאיתמר הכי ואיתמר הכי כולהו בעו הסיבה. ואף על גב דבעלמא קיימא לן איפכא דכל ספקא דרבנן לקולא? הכא כיון דלאו מילתא דטירחא

פ"ו ועוד). אבל עכשיו שאין לנו קרבן פסח לא נחשב לנו שינוי זה, וחשיב מסובין שינוי שאין דרכנו לישב מסובין כל השנה.

היא עבדינו לרווחא דמילתא כך פירשו ז"ל. ולי נראה דעל כרחק [בעין] למיעבד הסיבה בכולהו דאי ניזיל לקולא אמאי נקיל בהני טפי מהני ואי נקיל בתרוייהו הא מיעקרא מצות הסיבה לגמרי.

הערתו של הר"ן מבוססת על ההנחה ששתיית ארבע כוסות היא חובה מדרבנן. אם כך, מאחר שלא ידוע באילו כוסות יש להסב, הכלל הוא שספק דרבנן לקולא וההכרעה הייתה צריכה להיות שלא יסבו כלל בעת ששותים ארבע כוסות. אולם הר"ן ציין לתשובה שכתבו מפרשים אחרים, שמאחר שאין מדובר בטרחה גדולה, קבעו להסב בעת ששותים את כל ארבע הכוסות. הר"ן עצמו הסביר שאם היו מקילים, לא היה אפשר להכריע במה להקל, אם להסב בשתיים הראשונות או בשתיים האחרונות, ואז הייתה נעקרת לחלוטין הקביעה להסב בעת שתיית ארבע הכוסות.

במשנה למלך (הל' מגילה א, יא) הקשה על דברי הר"ן הללו מדבריו בעניין מקרא מגילה בערים שיש לגביהן ספק אם הן מוקפות חומה מימות יהושע בן נון. כך כתב הר"ן (מגילה ב ע"א בדפי הרי"ף):

ולענין עיירות המסופקות אם הן מוקפין חומה מימות יהושע בן נון או לא, הורו הגאונים ז"ל שהולכין בהן אחר רוב עיירות שרובן אינן מוקפות חומה מימות יהושע וקורין בהן ב"ד. ועוד שאפילו תאמר שהוא ספק שקול, הוי ליה ספק של דבריהם ולקולא ונמצא פטורות בשניהם ומבטל ממנו בודאי מקרא מגילה, לפיכך קורא בראשון ופטור בשני.

על דברי הר"ן הללו כתב המשנה למלך (שם):

הר"ן עצמו בפרק ערבי פסחים עלה דההיא דאמרינן והשתא דאתמר הכי ואתמר הכי כולהו צריכי היסבה כתב דאע"ג דבעלמא קי"ל איפכא דכל ספיקא דרבנן לקולא מ"מ הכא בעו למעבד היסבה בכולהו דאי ניזול לקולא אמאי נקל בהני טפי מהני ואי ניקל בתרוייהו הא מיעקרא מצות היסבה לגמרי ע"כ. ולפי מ"ש הר"ן במגילה הכא נמי גבי היסבה הוי לי למימר שיעשה היסבה בתרי קמאי דוקא?

ונראה דיש לחלק בין כשהספק הוא בתקנת חכמים דאז כרי שלא תיעקר תקנתם צריך לקיים בכל מאי דאפשר שתקנו, כגון במצות היסבה. דאי אמרת דדוקא קמאי צריכי, אם תמצי לומר דתקנת חכמים היתה בכסי בתראי, נמצא שנתבטלה תקנת חכמים מכל וכל, וכן איפכא. אבל גבי מגילה דתקנת

חכמים במקומה עומדת, אלא די ש קצת עיירות דמסופקות באיזה יום יקראו. נהי דלא מהני טעמא דספק של דבריהם לפוטרים מכל וכל, מכל מקום היכא דקרא בי"ד מהני טעמא דספק של דבריהם לפוטרו מקריאה בט"ו.

הקושיה של המשנה למלך היא מדוע לא נאמר שישתו בשתי הכוסות הראשונות כמו שקבעו לקרוא מגילה בי"ד באדר ולא בט"ו בו? תשובתו היא שתקנת חכמים לקרוא מגילה בי"ד באדר בעיר פרוזה ובט"ו באדר בעיר מוקפת חומה עומדת במקומה. אלא שיש ערים מסופקות ועל כן הכריעו שיעשו כמו רוב העולם ויקראו מגילה בי"ד באדר. אך בארבע כוסות לא היה ניתן להכריע באילו כוסות יש להסב. אם יכריעו שלא יסבו כלל בעת ששתיים ארבע כוסות כי ספק דרבנן לקולא, אזי תיעקר לחלוטין התקנה להסב בעת ששתיים ארבע כוסות.⁸

נראה ליישב באופן הבא: הספק בארבע כוסות הוא ספק דיני. לא ברור באילו כוסות אמר רב נחמן שיש להסב. הקביעה להסב בעת ששתיים את שתי הכוסות הראשונות או בעת ששתיים את שתי הכוסות האחרונות היא הכרעה בדברי רב נחמן. מאידך קביעה שאין להסב כלל בגלל הספק, היא עקירה של דברי רב נחמן, ולכן יש להסב בעת ששתיים את כל ארבע הכוסות. לעומת זאת, הספק אם אותן ערים מוקפות חומה מימות יהושע בן נון הוא ספק במציאות ולא ספק בדין. ידוע מה הדין בנוגע לעיר פרוזה וידוע מה הדין בנוגע לעיר מוקפת חומה, אך איננו יודעים בנוגע לעיר מסוימת מה היא - פרוזה או מוקפת. לו ידענו, היינו מכריעים בהתאם. אין זה נכון לקבוע שבמצב כזה יקראו מגילה גם בי"ד באדר וגם בט"ו באדר, כי לא ייתכן שהעיר היא גם פרוזה וגם מוקפת חומה מימות יהושע בן נון. מכיוון שזה ספק במציאות, הולכים אחר הרוב, שהרי כך נהוג על פי הכללים המקובלים במצבים כאלו. יתר על כן. אם אדם לא היסב בעת ששתה את שתי הכוסות הראשונות, הוא צריך להסב בעת שישתה את שתי הכוסות האחרונות. הוא איננו מכריע בכך מה אמר רב נחמן, זו הנהגה אישית. בניגוד לכך, ההכרעה באיזה תאריך יש לקרוא מגילה בעיר מסופקת היא הכרעה ציבורית ולא אישית, ולכן אם מסיבה כלשהי אדם לא קרא מגילה באותו מקום בי"ד באדר - אין עניין שיקרא בט"ו באדר, כי ההכרעה היא לכלל הציבור הגר בעיר זו, שעליהם לקרוא בי"ד באדר כדרך רוב העולם.

8 אחרונים רבים עסקו ביישוב קושיית המשנה למלך: שו"ת חתם סופר אורח חיים סימן קסא; ר' עקיבא איגר, דרוש וחידוש, כתבים [לאחר המערכות] דף פח ע"ב [בתשובה בנוגע לספר תורה, שלא נכתבה ש"ן בראש העמוד במילים "שמר לך" ו"שופטים"]; הרב יוסף רב סולובייצ'יק, בית הלוי, חלק ג סי' א, ט; הרב ישראל יעקב קנייבסקי, קהלות יעקב ברכות סי' א; הרב זלמן נחמיה גולדברג, אור המועדים, עמ' עד-עד; הרב יצחק מירסקי, הגיוני הלכה, ב, עמ' 201-207, ועוד.

ד. אכל מצה ושתה ארבע כוסות ולא הסב

החובה לשתות ארבע כוסות והחובה להסב בעת השתייה הן תקנות של חכמים. תוספות שאלו כיצד ינהג אדם ששכח ולא הסב בשתיית היין. שאלה נוספת היא אם מי שלא הסב בכוס השלישית רשאי לחזור ולהסב, מפני שהגמרא (קח ע"א) קבעה שאין לשתות בין כוס שלישית לכוס רביעית. התוספות (שם ד"ה מאי) העירו שיש להסב בעת שאוכלים את המצה, גם על פי האפשרות שיש להסב רק בשתי הכוסות הראשונות, מכמה טעמים:

שאני מצה [א] שהיא עיקר סעודה יותר מיין, [ב] ועוד, ביין היסב כבר בשני כוסות הראשונים, [ג] ועוד, שכתובה בתורה זכר לחירות שלא הספיק בצקם להחמיץ עד שנגאלו. ואף על גב דהויא לחם עוני יש לאוכלה דרך חירות. ומה שצריך הסיבה במצה היינו כשמברכין על אכילת מצה ובאפיקומן.⁹

אלא שבהמשך (ד"ה כולהו) כתבו:

וכל ד' כוסות צריכים הסיבה בשעת שתיה. וצ"ע אם שכח ולא היסב אם יחזור וישתה. וכן אם בכוס שלישי לא היסב אם יכול לחזור ולשתות בהסיבה, אף על גב דבין שלישי לרביעי לא ישתה.

תוספות לא הכריעו בספק זה, וגם לא הציבו שאלה דומה ביחס למי שלא הסב בעת אכילת המצה. אך הרא"ש (י, כ) הכריע:

השתא דאיתמר הכי ואתמר הכי, כולהו בעו הסיבה. ומצה בעי הסיבה בכזית ראשון וכזית של אפיקומן. ואם אכל בלא הסיבה לא יצא, כד"אמר ר' יהושע בן לוי השמש שאכל כזית מצה כשהוא מיסב יצא" (פסחים קח ע"א) - משמע מיסב אין, לא מיסב לא. ואם אכל בלא הסיבה יחזור ויאכל בהסיבה. וכן בכוס ראשון ושני, אם לא שתה בהסיבה יחזור וישתה בהסיבה. אבל בכוס

9 הרמב"ם (הל' חמץ ומצה ז, ח) כתב: "ואימתי צריכין הסיבה? בשעת אכילת כזית מצה ובשתיית ארבעה כוסות האלו". הרמב"ם לא כתב במפורש שיש לאכול את האפיקומן בהסכה. בהגהות מיימוניות כתב שם שלדברי הרמב"ם יש להסב באכילה הראשונה של המצה ובאכילת האפיקומן. נראה להוכיח כדבריו מלשון הרמב"ם. בהל' חמץ ומצה פרק ז כתב הרמב"ם את העקרונות של ליל הסדר ושם (הל' ח) כתב שיש להסב "בשעת אכילת כזית מצה", ולא פירט באיזו מצה מדובר. בפרק ח כתב הרמב"ם את ההלכות של ליל הסדר לפי סדרן, ושם הזכיר שיש לאכול כזית מצה במצה הראשונה (הל' ב), ושיש לאכול כזית מהמצה האחרונה (הל' ט, יג). מכאן שגם במצה הראשונה וגם באחרונה יש לאכול כזית מצה. דברים אלו נוגדים את דברי הפרי חדש (שו"ע או"ח סימן תעז, א) שכתב שלדעת הרמב"ם אין להסב בעת אכילת האפיקומן.

שלישי או רביעי אם ישתה יותר נראה כמוסיף על הכוסות. ומיהו איכא למימר כיון ששתה שלא כתיקונו הוברר הדבר שלא ממנין הכוסות היה, ומה ששותה עתה הוא כוס של חובה. ואם שתה כוס רביעי בלא הסיבה צריך לברך בורא פרי הגפן על כוס שישתה אחר כך שיהיה בהסיבה, שהרי כששתה כוס רביעי בלא הסיבה ולא נזכר להסיב, הסיח דעתו לשתות יותר.

לפי הרא"ש מי שאכל מצה או ששתה ארבע כוסות ולא הסב צריך לחזור ולאכול או לשתות שוב, והוכיח את דבריו מדברי ר' יהושע בן לוי. כמו כן, הרא"ש פסק שגם מי שלא הסב בכוס שלישית יחזור וישתה, כיון שמה ששתה ככוס שלישית לא נחשב במניין הכוסות, ומי ששכח להסב בכוס רביעית ישתה ויברך שוב כי הוא כיוון בעת שתיית הכוס שלא ישתה עוד.¹⁰

ה. רמב"ם: ההסבה - חלק ממצוות סיפור יציאת מצרים

הרמב"ם עסק אף הוא בחובת ההסבה בליל הסדר, אך לא כתב במפורש מה יעשה מי ששכח להסב (הל' חמץ ומצה ז, ו-ח):

בכל דור ודור חייב אדם להראות את עצמו כאילו הוא בעצמו יצא עתה משעבוד מצרים שנאמר: "ואותנו הוציא משם" (דברים ו, כג), ועל דבר זה צוה הקדוש ברוך הוא בתורה: "וזכרת כי עבד היית" (דברים ה, טו) כלומר כאילו אתה בעצמך היית עבד ויצאת לחירות ונפדית. לפיכך כשסועד אדם בלילה הזה צריך לאכול ולשתות והוא מיסב דרך חירות. וכל אחד ואחד, בין אנשים בין נשים, חייב לשתות בלילה הזה ארבעה כוסות של יין, אין פוחתין מהם. ואפילו עני המתפרנס מן הצדקה לא יפחתו לו מארבעה כוסות, שיעור כל כוס מהן רביעית.

10 כך כתב גם בשו"ת הרא"ש כלל יד סימן ה. כך כתבו גם: רבנו ירוחם - תולדות אדם וחווה נתיב ה חלק ד דף מב טור ד; מגורת המאור פרק ב - תפילה הלכות חג המצות עמ' 262, 264; אבודרהם, הגדה של פסח. בטור ובשולחן ערוך או"ח סימן תעב, ז פסק כדברי הרא"ש להלכה, וראה שם בנושאי הכלים מה שדנו בדברי התוספות והרא"ש. ראה עוד בדברי הרב אליעזר וולדינברג, שו"ת ציץ אליעזר, יח סי' כז. הרי"ד סולובייצ'יק הסביר שההסבה היא חלק מחובת הסעודה, ראה: הרב שלמה זאב פיק, "הסבה בליל הסדר", מועדי הרב, עמ' 146-158. כך כתב גם הרב מיכל זלמן שורקין, הררי קדם, ב, עמ' קמח-קמט. אמנם לשיטתו לא ברור מדוע דווקא בליל הסדר זה דין בסעודה.

אפילו עני שבישראל לא יאכל עד שיסב... ואימתי צריכין הסיבה? בשעת אכילת כזית מצה ובשתיית ארבעה כוסות האלו. ושאר אכילתו ושתייתו אם היסב הרי זה משובח ואם לאו אינו צריך.¹¹

הרמב"ם הבחין בין חובת ההסבה בעת שאוכלים מצה ושתיים ארבע כוסות לבין הסבה ב"שאר אכילתו ושתייתו", אך לא כתב כיצד ינהג מי שלא הסב בעת שהיה חייב להסב. הרב יצחק זאב סולובייצ'יק, הרב מבריסק (חידושי הגרי"ז על הרמב"ם הל' חמץ ומצה ז, ז), הסביר את דברי הרמב"ם והרא"ש באופן הבא:

מדברי הרמב"ם האלו מבואר דמצות הסבה היא מצוה בפני עצמה, והיא שיאכל וישתה בלילה הזה והוא מיסב דרך חירות, אלא דחכמים קבעו למצווה זו בשעת אכילת המצה ושתיית הארבע כוסות, אבל על כל פנים מצווה בפני עצמה היא ולא מדיני המצווה של מצה וארבע כוסות... ולפי זה אם אכל מצה או שתה ארבע כוסות בלא הסבה, אין כאן גריעותא בהמצווה של אכילת מצה או ארבע כוסות, רק שלא קיים מצוות הסבה שהיא מצווה נפרדת לגמרי... וברא"ש שם מבואר דאם אכל הכזית מצה בלא הסיבה לא יצא. ולכאורה מבואר מזה להיפוך, דסבירא ליה דדין הסיבה הוא דין בקיום המצווה של מצה וד' כוסות, דאי לא תימא הכי אמאי לא יצא?

לדברי הרב מבריסק, לפי הרמב"ם חובת ההסבה היא מצווה בפני עצמה והיא נלווית לחובת האכילה והשתייה, ואילו לדעת הרא"ש היא חלק מהותי מקיום המצווה. נבקש להעיר על הסברו של הגרי"ז. הרא"ש ציטט את דברי ר' יהושע בן לוי בנוגע לשמש: "השמש שאכל כזית מצה כשהוא מיסב יצא" (קח ע"א) - "ואם אכל בלא הסיבה יחזור ויאכל בהסיבה". ניתן לדייק באופן דומה גם מדברי הרמב"ם (הל' חמץ ומצה ז, ח): "ואימתי צריכין הסיבה? בשעת אכילת כזית מצה ובשתיית ארבעה כוסות האלו. ושאר אכילתו ושתייתו אם היסב הרי זה משובח ואם לאו אינו צריך". בעת אכילת המצה ושתיית ארבעה כוסות - צריך להסב, וניתן לדייק שאם לא הסב - לא יצא ידי חובה. גם על פי הרמב"ם חובת ההסבה בעת אכילת המצה ושתיית ארבעה כוסות היא תנאי מהותי בעת קיום המצווה, מאחר שרק בנוגע לשאר האכילות והשתיות שבליל הסדר כתב הרמב"ם שהמסב בהן הרי זה משובח.

11 המאירי (בית הבחירה, קח ע"א) פירש יותר: "מצה צריכה הסבה... ארבע כוסות כולם צריכין הסבה. הן שתייתם הן הדברים שהם מסודרים עליהם. רצה לומר: קידוש, וקריאת ההגדה, וקריאת ההלל, וברכת המזון. ואם היה מיסב בכל הסעודה הרי זה משובח".

הגרי"ז כתב שלדעת הרמב"ם מצוות הסבה היא "מצווה בפני עצמה" ולא חלק ממצוות אכילת מצה ושתיית ארבע כוסות. על כך יש להעיר שברור הוא שאם אדם יסב כל הלילה אך לא יאכל מצה ולא ישתה ארבע כוסות, הוא לא עשה כלום. אין ערך בהסבה כפעולה עצמאית. ההסבה היא מרכיב מהותי מפעולת האכילה והשתייה, ולא רק שחכמים קבעו לעשות פעולה זו בעת שאוכלים מצה ושתיים ארבע כוסות. על פי הבנה זו אין מחלוקת עקרונית בין הרמב"ם לבין הרא"ש, על אף שהרמב"ם לא כתב במפורש שמי שלא הסב בעת אכילת המצה ושתיית ארבע הכוסות לא יצא ידי חובה.

נראה להציע אפשרות אחרת בהבנת דברי הרמב"ם באשר להסבה בעת ששתיים ארבע כוסות. חכמים שקבעו את החובה לשתות ארבע כוסות, קבעו גם כן שיש לשתות אותן בהסבה, ולכן מי שלא עשה כן - לא קיים את החובה לשתות ארבע כוסות. אך באשר למצה, כיצד ייתכן שמי שאכל מצה ולא הסב לא קיים מצוות מצה? הרי החובה לאכול מצה היא מהתורה, ושם לא נאמר שיש להסב בעת אכילתה? יתר על כן. בגמרא בראש השנה (כח ע"א) נאמר:

שלחו ליה לאבוה דשמואל: כפאו ואכל מצה - יצא. כפאו מאן? ...אמר רב אשי: שכפאוהו פרסיים.

הרמב"ם (הל' חמץ ומצה ו, ג) פסק כך להלכה:

אכל מצה בלא כונה, כגון שאנסוהו גויים או לסטים לאכול, יצא ידי חובתו.

המגיד משנה שם פירש (בשם "מי שכתב") שמדובר במצב שבו הנאנס ידע שהלילה הוא פסח ושהוא חייב לאכול מצה, אך אם חשב שזה יום חול או שלא ידע שמאכילים אותו מצה - לא יצא. מכל מקום, לא נאמר שהוא אכל את המצה הזאת בהסבה, ובכל זאת יצא ידי חובה. לעומת הרמב"ם, הרא"ש (ראש השנה ג, יא) כתב שהרי"ף לא הביא זאת להלכה,¹² ודבריו תואמים למה שכתב שהאוכל מצה בלא הסבה לא יצא ידי חובה.

הצפנת פענח (רמב"ם שם) דייק בלשון הגמרא שפעולת הכפייה של הפרסיים הייתה בהסבה:

דבגמרא בראש השנה שם דייק לשון כפאו פרסיים. ולמה דייק זה? משום דבאמת בירושלמי כאן [פסחים י, ג] אמר דעל כרחך מיירי בהסב, וכיון שהסב

12 גם התוס' (קטו ע"א ד"ה מתקיף) פסקו שאם כפו אותו לאכול מצה לא יצא ידי חובה.

חזקה כיון דמחשבתו ניכרת מתוך מעשיו דנתכוון לשם מצוה. אך הא מבואר (ברכות מו ע"ב) וכן משמע דפרסיים היו נוהגים לאכול בכל השנה בהסיבה.

כוונת הצפנת פענח לאמור בירושלמי (י, ג): "יוצאין במצה בין שכיוון בין שלא כיוון, והכא מכיון שהסב חזקה כיוון". כאמור, הרמב"ם כתב שיצא ידי חובה גם אם אנסו אותו סתם גויים או ליסטים. נוסף על כך, גם אם פרסיים אוכלים כל השנה בהסבה, לא נאמר שהם כפו את אותו אדם לאכול כשהוא מסב, ויתרה מזאת, כפייה ואונס הן פעולה הפוכה מאכילה בהסבה. גם אם הגוף היה בתנועה של הסבה, אי אפשר לראות בזה פעולה של הסבה כנדרש בעת אכילת המצה בליל הסדר.

נראה שלפי הרמב"ם חובת ההסבה איננה חלק מפעולת האכילה של המצה או שתיית ארבע הכוסות, אלא מרכיב במצוות סיפור יציאת מצרים. תנוחת הגוף בעת שאוכלים ושותים היא ביטוי נוסף למצוות הסיפור, ועל כן פסק שמי שנאנס והאכילוהו מצה בכפייה יצא ידי חובת אכילת מצה. הוכחה לכך שההסבה היא מרכיב במצוות הסיפור ניתן לראות על פי סדר הדברים שברמב"ם. הרמב"ם (הל' חמץ ומצה ז, א-ה) עסק בפרטי מצוות סיפור יציאת מצרים, ולאחר שכתב שם על חובת המצווה וכיצד יש לקיימה, כתב (הלכות ו-ח):

בכל דור ודור חייב אדם להראות את עצמו כאילו הוא בעצמו יצא עתה משעבוד מצרים, שנאמר: "ואותנו הוציא משם" (דברים ו, כג), ועל דבר זה ציווה הקדוש ברוך הוא בתורה "וזכרת כי עבד היית" (שם טו, טו), כלומר כאילו אתה בעצמך היית עבד ויצאת לחירות ונפדית. לפיכך כשסועד אדם בלילה הזה צריך לאכול ולשתות והוא מיסב דרך חירות... אפילו עני שבישראל לא יאכל עד שיסב... ואימתי צריכין הסיבה בשעת אכילת כזית מצה ובשתיית ארבעה כוסות האלו, ושאר אכילתו ושתייתו אם היסב הרי זה משובח ואם לאו אינו צריך.

הביטוי "לפיכך" מורה על כך שפעולת ההסבה היא פועל יוצא של מצוות הסיפור. הסיפור אינו רק אמירה של דברים, אלא גם הצגה מוחשית על ידי תנוחת הגוף, לכל הפחות בעת האכילה והשתייה של המצה וארבע הכוסות.¹³

13 בשאלה אם הסבו בעת אכילת קרבן הפסח, ראה: הרב דוד כהן, "הסיבה באכילת קרבן פסח", מעלין בקודש, ז (אב תשס"ג), עמ' 21-37; הרב הראל דביר, "הסבה באכילת קרבן הפסח", פסח לה', עמ' תכב-תמ. על פעולת ההסבה בפן הרעיוני כתב הר"ד סולובייצ'יק (זמן חירותנו, עמ' 41): "ההסבה מסמלת בראש ובראשונה נינוחות מוחלטת, וזו מצידה מפגינה שחרור ממתח וראגה או הקלה מהם. שנית, ההסבה מסמלת את השלכת האזיקים המנטליים המונעים מן האדם

דברים ברוח זו כתב גם הרב יוסף כהן, בהערותיו לדברי הרב צבי פסח פרנק (מקראי קדש - פסח ב, עמ' קיא):

בדברי הרמב"ם מבואר שמצות הסבה נכללת במצוות "וזכרת כי עבד היית בארץ מצרים", שהיא מצוה מהתורה להראות חרות על עצמו, ומצוה זו כוללת מצוות הסבה ומצוות שתיית ארבע כוסות של יין ושיהיה היין מזוג.

דבריו שם הם בעקבות דיונו של הרב צ"פ פרנק על האמור בגמרא (ברכות לז ע"ב):

לקט מכולן כזית ואכלן, אם חמץ הוא - ענוש כרת, ואם מצה הוא - אדם יוצא בו ידי חובתו בפסח.

רש"י שם הסביר שהכוונה לפתיית מנחות, ועל כך הקשה הרב פרנק: איך ייתכן שיוצא בזה ידי חובת מצוה? הרי צריך להסב, ומי שלא הסב צריך לחזור, והלא אין ישיבה בעזרה אלא למלכי בית דוד בלבד (תוספתא סנהדרין ד, ד)? הוא הציע כמה הסברים, חלקם קשורים להלכה הקובעת שאין ישיבה בעזרה אלא למלכי בית דוד וחלקם קשורים ליישום החירות בעת אכילת המצה. על אלו הוסיף הרב יוסף כהן שהאוכל מצה ללא הסבה בעזרה יוצא ידי חובת מצוה, אך איננו מקיים בכך את המרכיב של סיפור יציאת מצרים המתבטא בהסבה.¹⁴

ייתכן עוד, שהחובה לאכול מצה ולשתות ארבע כוסות היא סוג של סיפור דברים: "לא תאכל עליו חמץ, שבעת ימים תאכל עליו מצות לחם עני, כי בחיפזון יצאת מארץ מצרים, למען תזכור את יום צאתך מארץ מצרים כל ימי חייך" (דברים טז, ג).

את חופש התנועה. ההסבה היא היפוכה של העמידה הזקופה המפגינה צייתנות וכניעה. עמידתם הזקופה של החיילים מסמלת את נכונותם לציית. ההסבה מצביעה על אי ציות, על נקיטת עמדה אמיצה, על סירוב לציית לפקודות, על דחיית אוטוריטה אנושית. ההלכה דורשת מאיתנו לקרוא בליל הסדר את ההגדה ולשתות את ארבע כוסות כשאנו נינוחים. תנוחה זו נראית כחוסר נימוס כלפי האנשים החולקים עמנו את הסעודה, והיא מפגינה את היותנו עצמאיים וחופשיים לחלוטין. הסבה פירושה אי ציות. על כן אומרים חז"ל כי בנוכחותו של הרב פטור התלמיד מהסבה, ולמעשה הוא אף מנוע ממנה (פסחים קח ע"א). דבר זה מלמד במידה רבה על מטרתה של ההסבה, רוצה לומר גילוי חוסר כבוד. ראה עוד: הרב שלמה זאב פיק, "הסיבה בליל הסדר", מועדי הרב, עמ' 146-158; הרב שג"ר, "דרך חירות: שיעור בגמרא", זמן של חירות, עמ' 198-211.

14 לעיל ציינו את דברי הראב"ה (חלק ב סימן תקכה) שכתב: "חזור לביתו ויושב בהסבה". מו"ד הרב אברהם אלקנה כהנא שפירא, הגדה של פסח - היושבת בגנים, עמ' כב, העיר שאת דיני הקידוש כתב הראב"ה רק אחר כך. "ומשמע שענין ההסיבה הוא מהותו של ההנהגה בערב זה ולא דוקא באכילה ושתייה יעו"ש, כי צורת ההסבה היא זכר ליציאת מצרים".

רש"י פירש: "למען תזכור - על ידי אכילת הפסח והמצה, את יום צאתך". ליל חמישה עשר בניסן הוא הזמן היחיד בשנה שבו ציוותה עלינו התורה לאכול מאכלים מסוימים - כזית מצה, כזית מרור וכזית קרבן פסח. חכמים הוסיפו על כך גם חובה לשתות ארבע כוסות. כל אלו לא נועדו להשביע רעב או להרוות צימאון, אלא לעורר את הזיכרון ולחוות מחדש את שהיה במצרים. האכילה והשתייה אפוא גם הן סיפור יציאת מצרים.¹⁵

ביטוי נוסף לכך נמצא בדבריו של רבן גמליאל (משנה י, ה):

כל שלא אמר שלשה דברים אלו בפסח לא יצא ידי חובתו, ואלו הן: פסח, מצה, ומרור.

ידי איזו חובה לא יצא? ראשונים רבים פירשו שחסר משהו במצוות האכילה אם מי שאכל לא הסביר מדוע הוא אוכל פסח מצה ומרור בלילה הזה. כך למשל כתב הרמב"ן (ברכות, מלחמת ה', ב ע"ב בדפי הרי"ף):

מאי לא יצא ידי חובתו, שלא קיים מצוה כהלכה... ושנינו כיוצא בה "כל שלא אמר ג' דברים אלו בפסח לא יצא ידי חובתו", ולא שיהא צריך לחזור ולאכול פסח מצה ומרור.¹⁶

אך המאירי (קטז ע"א) הסביר:

רבן גמליאל אומר: כל מי שלא אמר שלשה דברים אלו בפסח לא יצא ידי חובתו, ר"ל שלא הפליג בספור זה בכדי הראוי אלא אם כן פירש טעמן של שלש אלו.

מכאן שהאכילה של פסח מצה ומרור היא גם כן סיפור, וצריך לספר מדוע אוכלים מאכלים אלו דווקא בלילה זה. תנוחת הגוף בעת אכילת המצה ובעת שתיית ארבע הכוסות משלימה את מצוות הסיפור ומוסיפה עליה.

את המקור לכך שיש להבחין בין החובה לאכול מצה ולשתות ארבע כוסות לבין החובה להסב, ניתן ללמוד מדברי הגמרא (ק"ז ע"ב):

מזגו לו כוס שלישי - מברך על מזונו... אמר לו רב חנן לרבא: שמע מינה

15 הרב יעקב בצלאל ז'ולטי (משנת יעבץ, אורח חיים סי' יח, ד) כתב שאילם וחרש מקיימים את מצוות הסיפור על ידי אכילת מצה ומרור ושתיית ארבע כוסות.

16 כך כתבו גם: הר"ן, פסחים כה ע"ב בדפי הרי"ף; הר"ן, בחירושו לפסחים קטז ע"א; הריטב"א סוכה כח ע"א, ועוד.

ברכת המזון טעונה כוס! אמר לו: ארבע כסי תיקנו רבנן דרך חירות, כל חד
וחד נעביד ביה מצוה.

בגמרא (קט ע"ב) מופיעה אמירה זו בשמו של רבינא:

רבינא אמר: ארבעה כסי תיקנו רבנן דרך חירות, כל חד וחד מצוה באפי
נפשה הוא.

לא כתוב בגמרא מה היא אותה דרך חירות שקבעו חכמים בעת שתיית ארבע כוסות.
נראה שכוונת רבינא לומר שהעובדה שאדם שותה ארבע כוסות, ולא רק כוס אחת
כבכל שבת וחג, היא עצמה אותה "דרך חירות".
בגמרא (קח ע"ב) נאמר:

שתאן חי - יצא. אמר רבא: ידי יין יצא, ידי חירות לא יצא.

בברייתא נאמר שמי ששתה את היין חי יצא ידי חובת ארבע כוסות, אך רבא שאמר
שחכמים תיקנו לשתות את הכוסות דרך חירות, אמר שהשותה יין חי אמנם יצא ידי
חובת שתייה של ארבע כוסות אך לא ידי חובת חירות.
בהמשך הגמרא שם נאמר עוד:

שתאן בבת אחת, רב אמר: ידי יין - יצא, ידי ארבע כוסות - לא יצא.

אך הרי"ף (כג ע"א בדפי הרי"ף) גרס אחרת:

שתאן בבת אחת, יצא ידי חירות ולא יצא ידי ארבע כוסות.

וכך גם פסק הרמב"ם (הל' חמץ ומצה ז, ט):

שתה ארבעה כוסות אלו מיין שאינו מזוג, יצא ידי ארבעה כוסות ולא יצא ידי
חירות. שתה ארבעה כוסות מזוגין בבת אחת, יצא ידי חירות ולא יצא ידי
ארבעה כוסות.¹⁷

מכאן שיש מקום להבחין בין החובה לשתות ארבע כוסות, וכן החובה לאכול מצה,
ובין יישום דרך החירות. על בסיס אותו עיקרון יש לומר, לפחות על פי שיטת
הרמב"ם, שהאוכל מצה או שותה ארבע כוסות ללא הסבה יצא ידי החובה לאכול

17 בהבדל שבין גרסת הגמרא בעניין שתאן חי ושתאן בבת אחת, לבין גרסת הרי"ף והרמב"ם, ראה
בשיעור כב: "ארבע כוסות - שתאן חי, שתאן בבת אחת".

ולשתות אך לא יצא ידי חובת החירות, ולכן איננו צריך לחזור ולאכול או לשתות שוב.

אמנם, לדברי הרא"ש חכמים קבעו שגם את המצה יש לאכול בהסבה, כחלק ממצוות האכילה, ואם לא הסב יש לחזור ולאכול בהסבה על מנת לקיים את תקנת חכמים בשלמותה. חכמים מעצבים את אופי קיום המצווה מהתורה, ואם אדם לא עשה כן - הוא לא קיים את המצווה. הפרי מגדים (או"ח, פתיחה כוללת, חלק ג אות ח) כתב כך כעיקרון כללי:

כל מילי דרבנן אמרו במצות עשה שצריך לעשות כך, אם הזיד ולא עשה כן אף מן התורה לא יצא, ובאונס יצא. ויצא לנו הדין כך הדמיון: מי שהתפלל תפלת ח"י בשבת והזכיר שבת דיצא מן התורה (כמו שכתב מגן אברהם סימן רעא ס"ק א) ידי קידוש. מכל מקום הואיל וחז"ל אסמכהו אקרא על הכוס יין, וקידוש במקום סעודה דווקא, אם כן אף מן התורה לא יצא.

כך פסק הרא"ש (י, ה) גם בנוגע למי שקידש שלא במקום סעודה, שלא יצא ידי חובה וברכתו לבטלה.¹⁸

סיכום

פעולת ההסבה היא סימן וביטוי לחירות. כל אדם, אפילו עני, חייב להסב בעת שהוא שותה ארבע כוסות, על אף שמצבו האישי מבחינה כלכלית או מסיבה אחרת רע מאד. בלילה הזה שבים אחורה במנהרת הזמן, לעת יציאתנו מעבדות לחירות וחווים מחדש בכל שנה את נקודת המוצא.

אנו מסבים בליל הסדר באופן שבו קבעו חז"ל את הביטוי והסמל לדרך חירות, אף על פי שכבר מאות שנים לא נהוג להסב בעת האכילה, ומצב זה מחדד עוד את תחושת היותנו בני חורין. אנו מסבים בזמן שאוכלים את המצה ובזמן ששותים את ארבע הכוסות, מפני שפעולת ההסבה עצמה היא חלק מסיפור יציאת מצרים. הסיפור איננו רק במילים ובדרשות, גם תנוחת הגוף שבה הביטוי לחירות היא חלק מהותי מאופן הסיפור.

18 ראה דברים דומים גם בשיעור כא: "אין קידוש אלא במקום סעודה".